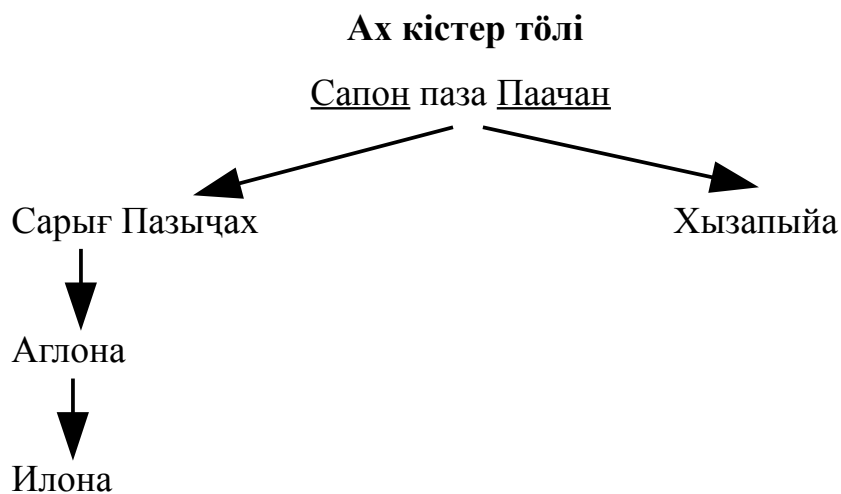

К. Нербышевтің «Көгім хорымнарда» романы

Автор чонның пазылбин пүткен чайаачызының кибірлерінен хыстарның хылиин-омазын, істі-көңнін чарыдарында уғаа килістіре тузаланча. Ах кістер төлі хыстарынаңар чоох апарып, автор хакас ипчинің үлүзінеңер сағыстарынаң үлесче. «Сарығ састығ, свечі осхас сылағай» Ах кістер хыстары хайдаң пасталғаннаңар автор кип-чоох чіли чоохтапча. Чонның пазылбин пүткен чайаачызында тоғасчалар андағ кип-чоохтар, хайда аңчылар, тайғада ипчі тоғас парып, оларнаң чуртап салчалар. Ағас, тимір узы Сапон, ыраххы тайғада аңнап чөріп, ідөк хыс ағыл килтір. Көп чоохтар тараан полза даа, олар ынағ чуртааннар паза ікі хыс төріткеннер. Улии, «хоғдыра хурсахта килгені» – абахай Сарығ Пазыцах. Аннаң пасталча ноо даа сөөкте постарының омазын чідірбинчеткен Ах кістер төлі. «Род чазир абахайны» хончых ааллардағы пайлар, аны сахлатха саап, марығлазып, пыласчалар. Иди, Сарығ Пазыцахты аның үчүн турызар кізі чохта (пабазы Сапон ол тусха үреен, ічезі чадығда полған) Олакайға тут парыбысчалар.

Автор Сарығ Пазыцахтың тастындағы көрімін, фольклор кибірлері хоостыра чир-чайааннаң палғалыстырып, хоос эпитеттернең, тиңнестіріглернең тузаланып, нымзах паза паарсах көңнінең хоостапча: «Ол туста Сарығ Пазыцах суғ хазында наа ла пысчатхан нымырттарны, тееріп, чіп чөрген. Пу чазынаң ирте тыбысхан хыс полған. Ічезінің аллығ, узун даа көгенеен кис салған полза,

чиит, тың пүдізі іле пілдір турған. Сарымсых халын сүрместерінде чоғар сунған сай маниттер сығдырас парча. Арығ наағычахтарында пырланчых оймағастар, көбіг ирнілері хызылғат өңніг. Ахсына нымырттар тастаан сай наағындағы оймағастар, өрінген чіли, ойналыза түсчелер...»

Сарығ Пазычахтың омазы хоостыра автор хынған нимес ирінең чуртаан ипчинің ачығ үлүзін чарытча. Тиңнестіріг хоос ондайнаң тузаланып, ол көзітче, хайди көөленіс чох хоных ипчині часкалығ итпинче: «Хырых пис частығ ипчее төөй полбаан ирте уғзал парған Сарығ Пазычах. Харахтары тирең түс партыр... Хайда ол көбіг иріннер, нымырттар ахсына тастаан сай пырлахтана түсчең наағындағы иптiг оймағастар? Хайда, хайнатхан саас чіли, сөөлініп, сарымзых сағылысчаң сіліг сазы?»

Андағох үлүс түскен Сарығ Пазычахтың хызына – Аглонаа. Пабазы Олакай, Ягорның паза Аглонаның аразындағы көөленіске тоғыр полып, хызын хончых аалдағы Толағаның оолғына – Түрийге – ирге пирибізерге позы апар салча. Иди, Аглона, ічезі чіли, хынминчатхан кізідең хоных хонча. М. Чебодаевтің орта сөстерінең, романның иң не чүрек көөрестіг, иң не хыйалланыстығ, ачығ пузуғыстығ кизектері оларға чарыдыл парғаннар.

Паачанның паза Сапонның ікінчі хызы – Хызапыйа Софоновна – наа ипчинің омазын чарытча. Хызапыйа Софоновна, пичезін арачылирға парып, кічигдөк хыйалға кір парып, улуғ чобағда орыс семьяға учурап парча. Олар аны пала идініп өскірчелер. Аннаң андар ол, көп чыллар төреен чирінең ырах чуртап, улуғ пілістіг кізі пол парча, партия чөбінең төреен аалынзар колхоз төстирге килче. Ол тоғыста Хызапыйа Софоновна прай күзін, пілізін, сүмезін салча. Иптiг, пазымнығ Сарығ Пазычахтың паза Аглонаның хыринда Хызапыйа Софоновна пасха хылыхтығ: ол өткін, күлүк, махачы, махалығ, позының үчүн турыс пілче. Аның пик хылиин Аглонадаңар чоохтанған сөстері киречілепчелер: «Мин хынминчам чазығ хылыхтығ улусха. Саңай даа туңмам ползын, постың үчүн турыс пілерге кирек...». Автор, істіндегі чооғын, аннаңар пасхалары чоохтасчатханынаң тузаланып, пір-ікі танығнаң Хызапыйаның сылағай сынын, сіліг, нымзах чүрегін, олох туста пик хылыхтығ устағчы

полчатханын таныхтапча.

Алынча таныхтирға кирек, романда автор прай хакас литературазында пастағызын на уғаа сидік, ам даа хол өртепчеткен сурыға теелче – тиксі Совет Союзында прай чонға улуғ хыйал паза улуғ үредіг ағылған отыс читі чыл хорылызына. Ол туста көп чоннарның хыйға, үгредігліг, чайаачы кізілерінің тыннары пыро чох үзілгеннер. Прай ол кирек романда Көстігестің тайма хоп пічіктерінең паза «сынчых» істегчізі Ароновтың соох сүлейке харахтары пастыра көзіділче.

К. Нербышев «Көгім хорымнарда» романда пілдізі чох туста чонның сағызы хайди алысчатханын көзідерге улуғ күс салча. Пір саринда, наа хоних чиңеріне улуғ хозым итчеткен Ягор паза Хызапыйа Софоновнанаң пасха, Рамей Иванович, Мишка Омельянов, Потылицыннар ирепчі. Пу улуғ опытыг коммунисттер постары даа көп хыйал көрчелер. Автор Потылицынның чуртазын хан үлгүзі тузында революционнай тоғыс апарған үчүн ыстырғанын, чоннаң палғалызын көзідіп, чарытча. Аалдағы чонның паза Ягорның хараан азып, олар наа хоних нима ағылчатханын іле сығарчалар. Пу омаларны, чоннаң палғалыстырып, сын хоостааны чонның сағыс-көгізі алғаанын іле сығарча.

Рамей Ивановичнең Кабрүс, төреен хыйғалары, сыдамахтары сылтаанда, устағ тоғыс апарарға чайалған кізілер иде хоостал парғаннар. Улуғ таланттыг устағчы пол парған Кабрүстің омазы кізі хайхатча. Пу хакас чонның аразынаң сыххан пічік пілбинчеткен кізі. Че ол чир-суғчыларынаң хада, чон кибірлерін наа оңдайнаң тузаланып, алчаастарны тобырып, коммунисттердең үгренип, түрченің не аразында чохсы хонихтыг колхоз төстепче. Позы даа, арынып ала, палаларынаң хада пічікке үгренип пастапча. Кабрүстің ома-хылиин автор улуғ паарсаснаң, пөзік көдіріліснең хоостапча.

Оңныг матырларға тоғыр-пасха чайалчалар Совет үлгүзін пу харахнаң көрбинчеткен пайлар, оларның төлі паза хасхылар: Сакис, үртүнчек төлі, Хулатай харындастар, Ызырға ооллары, Камис хам. Хасхы Сакис – істі чох, чабал хылыхтыг кізі. Ол наа үлгее сайбағ идерге прай сүмезін салып күстенче. Ол – ыырчы. Аның омазын автор сын, толдыра хоостапча. Мында хакас

литератураның оңныг нимес матыр хоостир кибиринің теелізі чарых көрінче. Сакис, пасха хасхылар чіли, өөрге пірікпинче. Ол, чалғызан чөріп, чонға хыйал ағылып, поэзияны чонға хыртызын хандырча. Чоннаң чарылып, кізі омазын чидірген кізі кічиг палаларны даа айабинча, улуғ апсахтарны даа улуғлабинча. Автор пу оманы ағаа турыстыра азан сөстернең, эпитеттернең, тиңестірігілернең чарытча: «тимірдең урған осхас сыт ирен», «хан іс салған кізі», «пүүр чіли, чазыда хонхытыг кізі», «хусхун чіли, үстүне сегірібіскен», «төреенінең чабал кізі».

«Көгім хорымнарда» автор чир-чайаанның омазына улуғ хайыг салча. Романда чоохталчатхан хорыглар Көгім Хорымнар чирде иртчелер. Читі хорымнар пастыра К. Нербышев төреен чир-сууның сілиин хоостапча, ағаа хынызын, поғдархазын көзітче. Писатель чир-чайаанның омазынаң матырларның сағыс-хылиин, істі-көңнін чарыдарында алғым тузаланча. К. Нербышев, чир-суунзар хатап айланып, аның сілиине хайхап, поэзияны хыйаллыг чуртазын сағысха кирип өзелчеткен Хызапыйа Софоновнаның көңнін уғаа өтіг, морсымныг сөстернең хоостапча. Ырах-ырах чирлерде чуртап, ол түзінде төреен чирін сыбыра көрчең. Түзіндегі чорыхтарда ол удаа хайдаг-да кізінің кееркестіг, «чүрек ылғастыг» үнін исчең. Улуғларның сөстерінең, іди аны төреен чирінде астых парған Ымайы поэзияны хыгырча. «Хызапыйның ачыг туста харғап парған чирі» көп чыллар соонаң, аны сағаан чіли, чалахай удурлапча. Төреен чирінің алында пыроссынып, Хызапыйа Софоновна сурынча: «Пыром таста... Пыром таста, хайран чирім!». Хакас чон улуғлапчатхан Ымай, Хызапыйаның көрізінең, – ол «төреен чиріне түгенмес хыныс», «учурабаан көөленіс», «көрбеен ырыс». Иди, сын коммунисттің, хатыг, пик сындырлыг устагчы Хызапыйа Софоновнаның сағызында Көгім Хорымнар, Ымай, төреен чир омаларның піріккені матырның чир-чайаанға чағын полчатханын, аннаң күс алчатханын, ырыстыг полчатханын киречілепче.

Матырларның чир-чайааннаң палғалызын чарыдып, автор чир-сууна поэзияны илбек хынызынаңар уғаа иптіг, хоос сөстернең пасча. Сакис хасхының хылиин чарыдарында даа ол Көгім Хорымнар омазынаң тузаланча. Көп чобаг

ит салып, ол хончых Тыва чирінзер хазып, анда пик чурт салынча, ипчі ал салча. Че хайди даа кізі чирінде чахсы чуртаза, ол Соян тағларынаң Көгім Хорымнар саринзар «өзелістіг хайланып-сарнанып» харахсынча, «хайдағ-да чүректегі тирең сыстас» аны төреен чирінзер тартча. Онның нимес матырның чіли, Сакистің чоңының алнында пырозы улуғ: ол аал соведінің кнезінің Рамейнің кічі палаларын чох ит салған, чиит туста Хызапыйа Софоновнаны хыйалға кир салған, Олчаның чуртазын сайбап салған. Андағ даа полза, ол, олаңай кізі чіли, төреен чиріне сағынча, паза аның ахтанчаң ондайы чоғыл тіп пілінче. Иди, автор Сакиске хара киректері үчүн иң хатығ чарғы-чахаан пирген: паза хачан даа төреен Көгім Хорымнарынзар айланмасха.

Романның тілі угаа иптіг, пай, хоос. Чииттернің хынызын, чир-чайаанның сілиин хоостирында авторның узы прай өңнең чалтыри түсче. Чуртастағы хорығларны, талазығларны хоостапчатса, пазар кибірі саңай алызып, сөстері дее агаа килістіре хатығ арах пол парча. Көп метафораларнаң, эпитеттернең, тиңнестіріглернең килістіре тузаланып, чонның чуртазын, матырларның ома-хылиин, чир-суун хоостапча (*вата осхас нымзах кии; танычах көзөде өстен сал турча; көгілбей суух ай чарии; өкпеленіс көө үүл килген; чарых көөленіс кизе сабылган күн полган ол; иртенінде, андағ улуғ киректі*).

Романда кізі омазын чарытчатхан, өөн сағысты іле сығарарға тузаланылчатхан хоос кибірліг сөстер, кізінің көңнін чайлапчатхан сіліг, хай пірее тустарда күлкістіг кизектер илееде. Автор, чииттернің чарых, сіліг көөленізін чарыдып, чүрек ачыстығ хоос өңнер таапча. Олар романны чонға чағын, оңарылыстығ итчелер.

Каркей Нербышевтің «*Көгім хорымнарда*» пастағы романы, хакас чонның чуртазына чарыдылып, өтіг өңніг, чүрек көөрестіг иде пазылып, хакас литературазын тилідеріне улуғ хозым иткен.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. -

Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.

2. **Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературасы. 11 кл.:** тиксі үтредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=**Хакасская литература. 11 кл.:** учебник для общеобразовательных организаций. – Аҕбан: Хакас книга издательствозы, 2016.